

Katona Gábor

A dolgok egyetemes természetéről alkotott nézetek a reneszánszban

Már Descartes előtt is létezett különbség anyagi és szellemi alapozású filozófia között, de a reneszánsznak nem volt egységes metafizikája. Arisztotelészt sokféleképpen értelmezték. Az anyagi és a szellemi közötti különbség sokszor az ésszel felfogható és fel nem fogható közötti különbséget jelentette. Ez a különbségtétel a felfoghatatlant valóságosnak mutatta, így vált a természetfeletti ésszel felfoghatóvá. Pierre Charron¹ szerint a láthatatlan lélek testi jelenség. A jó szellemek, az ördögök és az emberi lelkek nem anyagi természetűek, de testtel rendelkeznek. A szellemek egy bizonyos ponton tartózkodnak, s nem lehetnek egyszerre két helyen. Korlátozott szubsztanciájuknak megfelelő teret foglalnak el, a Biblia szerint így tudnak lefelé mozogni és felszállni. Ha helyet tudnak változtatni, akkor testi tulajdonsággal kell rendelkezniük, ezért az időnek is alárendeltjei. Az öröm és a bánat, a gyönyör és a fájdalom egyaránt befolyásolja őket. A szellemek és a lelkek finomabb szubsztanciából vannak, mint a levegő vagy az éter (a kvintesszenciák), és bár testekként viselkednek, nem anyagi természetűek.

A kor kozmológiája rokona volt ennek a nyers metafizikának. A keresztény platonizmus szerint ott van Isten a szentháromságban az angyalok kilenc rendjével, a kisebb szellemekkel és az emberi lélekkel. Az anyagi oldalon áll Isten trónja a naprendszerrel, az állócsillagokkal és a földdel, amely mindennek a középpontja, az ember testi mivoltával, az egyházi rendekkel, az állammal és a családdal, de ide tartoznak az állatok, a növények, a fémek és az ásványok is.

A reneszánsz tudomány módszerei és céljai egészen különbözőek voltak. Az igazsághoz a világegyetem újrafelfedezésén át lehetett eljutni, amelynek törvényeit a múltban jobban ismerték. Ildomos volt tehát a tekintélyes múltbeli szerzőkkel konzultálni, és nem kellett magukat a jelenségeket vizsgálni. Az igazságot csak az értelem ragadta meg. Úgy hitték, hogy az egymásnak kölcsönösen ellentmondó tények és elvek egyszerre igazak lehetnek, ezért a hit és az értelem különvált, így a fideizmus az értelem legyőzhetetlenségébe vetett hit jellegzetes következménye volt.² Montaigne a *Raimond Sebond apo-*

¹ Pierre Charron, *Of Wisdome Three Books*, angol fordítás: Edward Blount és William Aspley, London, 1612. repr. 1982, 24–25. Charron egy könyvkereskedő fiaként lett prédikátor, Orleansban és Bourgesban jogot tanult. Bordeauxban megismerkedett Montaigne-nyel. *Le Trois Verité* című könyvében a katolicizmust vette védelmébe. Az esszéit világi szkepszis hatja át, Montaigne gondolatmenetét követi benne.

² Lásd Louis I. Bredvold, *The Intellectual Milieu of John Dryden*, Ann Arbor, Michigan, 1934. 73–85.

lógijában elveti azt a nézetet, hogy a tudás minden erény forrása, és azt, hogy a tudatlanságból csak bűn fakadhat. Megkérdőjelezi a tudás és az ítélkezés tévedhetetlenségét. Montaigne szkepszisének azon elgondolás szolgál alapjául, amely szerint az értelem vesztés csatát vív a megismerés teljességével. Láthatjuk tehát, hogy a korszak gondolkodói között nem volt teljes az egyetértés. Arisztotelész gondolatait a neoplatonista filozófia és a sztoicizmus színezte át, a kereszténység pedig módosított rajtuk. A neoplatonizmus a reneszánsz kozmológia születésénél is ott bábáskodott. A reneszánsz neoplatonizmus fehér mágiáját fekete testvére miatt gyanú övezte. Faustus doktor és Prospero is elégették a könyveiket.

A kereszténység arisztotelianus kozmológiája biztosabb utat mutatott, mint a természeti mágia. Ott volt benne Isten, aki irányította és értékelt az emberi tetteket. A keresztény arisztotelizmus az egyházatyák tekintélyén nyugodott, és olyan határt szabott az emberi megismerésnek, amelyet csak a legmakacsabb gondolkodók mertek áthágni. Shakespeare-nek és kortársainak kozmológiája gyakorlatias volt, nem az objektivitás filozófiáján alapult. Az Erzsébet kori drámaírók általában a dolgok egyetemes természetét vizsgálták, ebben nem volt semmilyen babonás elem. Filozófiájuk aforisztikus bölcseségekből táplálkozott, a gondolkodás eszközeként szolgált, igaz volt és hatékony.

Az emberi megismerés tárgyait az arisztotelianusok tíz általános osztályba sorolták, ezek a szubsztancia, a mennyiség, a minőség, a relációk, a hely, az idő, a helyzet, a birtoklás, a tettek és más tetteknek való alávetettség osztályai voltak. Newton és követői akkoriban még nem adtak új jelentést az anyagnak, a térnek és az időnek, még nem fejlődött ki a tudomány. Még mindennek a középpontja az ember volt. Összefüggést tételeztek fel a tökéletes formájú szellemi univerzum és a tökéletlen anyagi világ között. A tekintélyes régi szerzők által megállapított analógiák szolgáltak útmutatóként. Azt feltételezték, hogy a tökéletesség csak a szellemi világ sajátja, ezért a megismerésnek erre, és nem a tökéletlen anyagi világra kell irányulnia. A földi világ szépsége annyiban növekedett, amennyiben megközelítette az égi világ tökéletességét.

Az ideavilág maga volt a tökély, ezért korlátlanul vonatkozott a tökéletlen anyagi világra. Ezért helyeztek akkora hangsúlyt a tudásra. Erzsébet kora még hitt abban, hogy vannak olyan emberek, akik minden kérdésre választ tudnak adni. John Jones, egy wallisi orvos, 1579-ben ezzel a címmel adott ki könyvet: *A test és a lélek egészségben való megőrzésének tudománya* (*The Arte and Science of preseruing Bodie and Soule in all Health*). Ez az írás Sir Thomas Elyot két munkájára támaszkodott, *Az egészség kastélya* (*The Castle of Health*) és *A kormányzó* (*The Booke Named the Gouvernour*) címűekre. Könyvét Jones a királynőnek ajánlotta. Születésétől érett koráig vizsgálta benne az embert fizikai és etikai törvények alapján, mintegy háromszáz szaktekintély véleményére támaszkodva. Művében azt állítja, hogy a baba testhőmérséklete alapján kell kiválasztani a dadát. Galenoszt, Plutarkhoszt, Quintilianust és Krüszipposzt idézi, amikor azt írja, hogy a gyereket az anyának kell felnevelnie, de hozzáteszi, hogy ez a gyakorlat nem illik az angol nemesasszonyokhoz, attól függetlenül, hogy mit mond erről Thomas More az *Utópiában*. Hippokratészt, Aetiust, Avicennát, Gordoniust és Fallopiust idézi akkor, amikor arról szól, hogy a dadának milyen melle kell, hogy legyen. A dada tejének minőségét is szaktekintélyek alapján határozza meg. Ezt azért tartja fontosnak, mert Titus a dada tejének rossz minősége folytán lett beteges, Caligula ezért lett kegyetlen zsarnok,

Tiberius pedig részeges. Az sem közömbös, mit énekel a gyerekeknek a dada. Szerelmes, ledér dalokat nem szabad énekelnie, csak zsoltárokat. A dadának gyengédnek, de határozottnak, kedvesnek, megbízhatónak, szűziesnek és biztos emlékezetűnek kell lennie. Még a gyerek vizeletének minőségét is fontosnak tartotta. A reneszánszban tehát a tudomány meglehetősen formalista volt, s időnként elveszett a részletekben.

A nagy *machina superior* törvényeit és elveit alaposan körülhatárolták, ezért azokat könnyen meg lehetett érteni. A kozmológiai rendszer alapvető összetartó elve a rend volt, mert a rendet és az igazságot isteni természetűnek hitték. Istent mindenhatónak tartották. A harmonikus világegyetem uralkodója és feje Isten volt. A harmónia azt jelentette, hogy minden rész a neki megfelelő helyen, a neki megfelelő rendeltetéssel működik. Az elemeknek is megvolt a maguk rendje. A föld volt legalul, mert ez volt a legnehezebb, ezután következett a víz és a levegő, végül pedig a tűz. A társadalomnak is eszerint kellett felépülnie. A legjobb kormányzati formának a monarchiát tartották. Minden embernek meg kellett elégednie a világban elfoglalt helyével, ezért az ambíciót az egyik legveszélyesebb szenvedélynek tekintették. A családot az apa irányította, felesége és gyermekei engedelmességgel tartoztak neki. A lelkeket is eszerint rangsorolták, a legalacsonyabb lelkek a növényekkel és az állatokkal voltak rokonok, a legmagasztosabbak az angyalokkal. Az angyalokat is hierarchikus rendbe sorolták. A kulcsszavak a tekintély és az engedelmesség voltak. Ezeknek kellett érvényesülniük a vallásban, a természettudományokban, az erkölcsben, a politikában és a pszichológiában.

A korrespondenciák tana a kohézió elvét szolgálta. Az emberi mikrokozmosz a makrokozmosz mintájára formálódott ki. Úgy vélték, hogy a bolygók és a csillagképek lenyomata is megtalálható az emberben. A Teremtő semmit sem bízott a véletlenre. A korrespondenciákban az egység aspektusát keresték. A hasonlóság tana a gondolkodási és cselekvési szférák egységét eredményezte, ezért közös nevezőre nem hozható dolgok között is megfeleléseket kerestek. Az univerzum kulcsa a megfelelések tana volt. Ennek bonyolultságát jól példázza Robert Fludd *Utriusque Cosmi Majoris et Minoris Historia* című műve 1619-ből. A könyv tele van diagrammokkal, amelyek hihetetlenül zseniálisak, de reménytelenül összefüggéstelenek. A szerző összekeveri a véletlenszerűt a lényegessel, csakhogy egységesnek tűnő rendszert alkothasson. Hogy az összkép egységét megtartsa, újabb és újabb kiegészítésekkel kell élnie, mindig magyaráznia kell a dolgokat, vadásznia kell a hasonlóságokra, vagy ki kell találnia azokat. A tudomány csak komplexitásában fejlődött. Minden olyan mű, amely a teológiáról, a jogtudományról, az orvoslásról, a művészetekről, az erkölcstanról, a politikáról, a királynak a törvényhez való viszonyáról, az akarat szabadságáról vagy a lélek halhatatlanságáról elmélkedett, a makro- és mikrokozmosz viszonyára vonatkozó utalásokkal élt. Richard Hooker ezeket tekintette az örök törvény manifesztációinak.

A világ rendje egyszerre volt teológiai, jogi, tudományos, pszichológiai és erkölcsi természetű. Minden elvárásnak meg kellett felelnie. A reneszánsz gondolkodói tudták, hogy az első filozófusok, törvényhozók és tanárok költők voltak, csak azt nem tudták, hogy ők maguk is költők. Azt hitték magukról, hogy tudósok, miközben alig különböztek a költőktől. Két fő filozófiai irány létezett, az arisztotelészi és a neoplatonista. A neoplatonizmus annyira dualista szemléletű volt, hogy teljesen negligálta a fizikai tudomány álláspontját. Valójában a szellemi világ szövetét alkotta meg. Az arisztotelészi filozófia köze-

lebb állt a tudományokhoz és azok módszertanához. Lenyomatát Richard Hooker művei őrzik.

Cornelius Agrippa Johannes Reuchlin követője volt, aki Pico della Mirandolát és Marsilio Ficinót követte. Következésképpen Agrippa a neoplatonizmus elveit hirdette. A skolasztika helyett a humanizmust élte. Természeti mágiája nem volt más, mint a neoplatonista doktrínák gyakorlati alkalmazása. *De occulta philosophia* című 1531-ből származó legfontosabb művének bevezető episztolájában, amelyet Johannes Trithemiusnak, a Würzburg melletti Szent Jakab kolostor apátjának ajánl, arról ír, miért lett tiltott és gyanús tudomány a természeti mágia. Szerinte sok hamis filozófus nevezte ki magát önhatalmúlag mágusnak. Ezek olyan babonáságokat és veszélyes rítusokat műveltek, amelyeket törvényen kívüli könyvekből vettek, s elriasztották a becsületes embereket a mágiától. Ráadásul azok, akik a múltban a természeti mágiáról írtak, sok babonáságot terjesztettek. Közöttük volt az angol Roger Bacon, Robert Grossetest, az albanói Pietro Apponus, Albertus Magnus, Arnoldus de Villanova, a spanyol Picatrix és a firenzei Cicclus Asculus. Jellemző, hogy ezek mind skolasztikus filozófusok voltak. Agrippa szeretné felszabadítani a régi természeti mágiát a skolasztikus tévhitektől. Könyve, mint írja, nem mond ellent a természet törvényeinek, nem káromolja Istent, és nem sérti a vallást. A *De occulta philosophia* első könyve platonista doktrínákat tartalmaz, a második püthagoraszai egyetemes elveket, a harmadik kabbalista és ceremoniális gondolatokat. Agrippa főleg a Ficino által lefordított művekre támaszkodik, ezeket egészítette ki Plinius természettörténetével és Apuleius írásaival. Albertus Magnusra is támaszkodott, Magnus *De Caelo et Mundo*, *De Secretis* és *De Virtutibus Herbarum* című műveit folyamatosan felhasználta. A második könyv tizenötödik fejezetében a ceremoniális mágiáról, az imádságról szól. Az imádság, mint mondja, megtisztítja az elmét hibáitól, istenivé teszi, s maga alá rendeli az angyalokat. Az okkult gondolatok az erény forrásai. A mágusok az elemi, az égi és az intellektuális világ csodáit gyűjtik egybe. Isten az angyalok, a mennyország, a csillagok, a bolygók, a négy elem, az állatok, növények, fémek és kövek révén adja át erejét a világnak. Az okkult erényeket az ideák juttatják el a dolgok sokféleségéhez a világlélek és a csillagok fényének segítségével.

A dolgok okkult erényeinek okai titokban maradnak, ezért Roger Bacon azt állította, hogy a filozófia a közembernek nem való. Héракleitosz szerint a dolgok vagy ellenségesek egymással vagy barátiak egymáshoz, de a dolgokban rejlő erő nem maguktól a dolgoktól, hanem Istentől származik. A világlélek oltja beléjük ezt az isteni erőt. Részesülünk tehát azokból a dolgokból, amelyekben koncentráltan van jelen az isteni energia. A medve vérében van az erő, a nyúl lábában a gyorsaság. A természetben lévő dolgok a hozzájuk közeli tárgyaknak vagy embereknek adják át energiájukat. Ha valaki felveszi egy prostituált szemüvegét, maga is kicsapongóvá válik. A Merkúr, a Nap és a Hold Szaturnusz barátai, de a Mars és a Vénusz Szaturnusz ellenségei. A Vénusz kivételével mindegyik bolygó gyűlöli a Marsot, de a Jupitert csak a Mars szereti. Agrippa ezen elképzeléseinek a javát Plinius írásaiból merítette. Az oroszlánt és a kakast bátor állatoknak tartotta, a rókát ravasznak, a baziliszkuszról pedig azt gondolta, hogy ölni is képes a tekintetével. Proklosz tanítását is átvette, amely szerint minden alacsonyabb értékű dolog alárendeltje a magasabb értékű dolgoknak, és részét képezi azoknak. Ha egy csillag erejéből akarunk részesülni, akkor azokat a dolgokat kell felhasználnunk, amelyek a csillag

hatása alá esnek. A nap alá tartozik a láng, a tiszta vér, az arany, a karbunkulus, a babérfa, a menta és a fahéj, az állatok közül az oroslán, a krokodil, a pettyes farkas, a kos, a vaddisznó, a bika, a fönix, a sas, a keselyű, a hatyú és a strombi nevű halfaj, amely mindig vezérét követi. Minden növénynek és fűnek megvan a maga saját égiteste. A *Romeo és Júliában* (II, 3, 9-30) Lőrinc barát ezt így foglalja össze:

*A föld: az anyaöl – s a kripta mélye,
Folyvást temet – és folyvást szül a méhe.
És bármit szül is, édesgyermeké:
Egyként táplálja éltető teje.
Tengernyi magzat – s egy se hasztalan,
Mert mindeniknek más-más haszna van.
A természet kegyelmét ontja bőven:
A fűben, a virágban és a kőben.
Ó, nincs a földön oly silány anyag,
Mely így vagy úgy ne szolgálná javad;
De nincs oly jó, melyben ne volna vész,
Ha balga módra véle visszaélsz!
A virtus bűn, ha jó irányt feled,
S a bűn – jó úton – virtussá lehet.
E kis virágszál gyenge levele
Méreggel és balzsammal van tele.
Szagold: szíved gyönyörtől ittasul;
Ízleld: szemedre örök éj borul.
Két ellenséges király táboroz
Emberben, fűben: a Jó és a Rossz.
És hol a Rossz erősebb haddal áll,
Az élet hervad – tort ül a Halál.*

(Kosztolányi Dezső fordítása)

Arisztotelész és követői számára Isten nem más, mint az önmagunkon való tünődés energiája. Isten a mozdíthatatlan Mozgató, a lélek pedig a fizikai test végső kifejeződése. Bár a lélek sohasem a testietlen szellemek nyugóhelye, a keresztény arisztotelianusok számára a neoplatonizmus eszmerendszere nem idegen. Abban, például, megegyezik a véleményük, hogy mi jó az embernek. Lássuk tehát egy keresztény arisztotelianus, Richard Hooker nézeteit. Hooker fő műve a vallásos értekezésnek készült *Of the Laws of Ecclesiastical Policy*. Ebben különbséget tesz a természet törvényei és a Biblia törvényei között. Isten létét nem tudja megmagyarázni, mert az ember nem képes Isten létét megérteni. Isten törvényei azonban örök törvények az ember számára éppúgy, mint maga Isten számára. Ő a fő ok, amelyben első a bölcsesség és második az értelem. Semmi sem történik ok nélkül, mindennek megvan a maga célja. Isten cselekedetei közül vannak olyanok, amelyeket értünk, de vannak olyanok is, amelyeket nem értünk, az ilyeneket csak csodálni tudjuk. Az égi törvények az angyalokat irányítják, az értelem törvénye pedig az értelemmel bíró teremtményeket tartja össze. Az emberi törvények forrása Isten és az emberi értelem, alapjai a hasznosság és a célszerűség.

Hooker Szent Ágoston és Aquinói Szent Tamás tekintélyére támaszkodik, amikor azt állítja, hogy a teremtményeknek engedelmeskedniük kell a természet törvényeinek. Minden létezőben vágy ég a jó után. Minden és mindenki tökéletességre törekszik. Az ember cselekedeteiben Istenhez hasonlít. Az ember is isteni tökéletességre törekszik. A tudás és az akarat Isten attribútumai, de egyszersmind az emberi cselekedetek rugói is. Istennel való egységében az ember mások javát kívánja szolgálni, de előbb a közjót, mint az egyes ember javát. A szenvedélyeket az akarat kormányozza, amely az értelemnek van alárendelve. A gyermekekben és az örültekben nincs értelem, ezért felügyelőik akaratának vannak alávetve. Az értelmes akarat sohasem tör lehetetlen célokra. Ha célja gonosz, abban gyakran benne van a jóság magva. Lehet persze olyan gonosz cél, amelyben az akarat és az értelem is hibás. Ez ideiglenesen elhomályosíthatja a természetes világ céljait, de aztán helyreáll a rend. A jóság ismeretének két módja van: először a jóság okait kell megismerni, másodsor pedig azokat a jeleket, amelyek a jóságra utalnak. Ezeket a jeleket az emberek véleményében találjuk meg. Ha hamisak ezek a jelek, akkor vissza kell mennünk az okokig. Az értelem tanít meg minket arra, hogy tiszteljük szüleinket és imádjuk Istent. Az okokra vonatkozó túl sok kérdés azonban zavarba ejthet minket. Az értelem arra tanít, hogy a legjobbnak kell uralkodnia, a testet a léleknek kell vezetnie, a lelkeket pedig az isteni szellemnek. Az értelem tanításának megértéséhez nincs szükség revelációra. A gonosz szokás elfojthatja a természetes értelem fényét, ezért van szükség Isten jelenlétére. A természetben nincs konfliktus, elégtelenség és zsarnokság, ilyen csak az elbukott Ádám fiainak a világában lehetséges. Hooker az emberi törvényt a társadalmi szerződéssel magyarázza. Ez elfogadhatatlannak bizonyult I. Jakab és I. Károly korának politikai elméletírói számára. Ezzel magyarázható, hogy könyve későbbi fejezeteit életében nem adhatták ki, de a forradalom idején igen.